

ÇIRAKLARDA SİGARA İÇME ALIŞKANLIĞI Smoking habit among apprentices

Ahmet ÖZTÜRK¹, Melis NAÇAR², İskender GÜN¹, Vesile ŞENOL³, Fevziye ÇETİNKAYA⁴

Özet

Amaç : Çırakların sigara içme alışkanlıklarının ve sigarayla ilgili düşüncelerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Gereç ve Yöntem : Çalışma, Kayseri Ayşe Baldöktü Çıraklık Eğitim Okulunda öğrenim gören 381 öğrencide, sigarayla ilgili bilgi tutum ve davranışlarını sorgulayan bir anket formu uygulanarak yapıldı.

Bulgular : Çırakların % 84.9'u erkek, % 15.1'i kız olup, yaş ortalamaları 17.1'dir. Bugüne kadar sigarayı deneyenlerin oranı % 59.6, düzenli olarak sigara içenlerin oranı ise % 38.6 olarak bulunmuştur. Sigara içmeye başlama yaşı ortalaması 12.6'dır. En önemli sigarayı deneme nedenleri; merak etme ve arkadaşlarının içmesi olarak belirtilmiştir. Yaşla birlikte sigara içme oranı da artmaktadır. Erkeklerin, anneleri sigara içenlerin, en yakın arkadaşı sigara içenlerin ve arkadaşlarının çoğu sigara içenlerin daha fazla oranda sigara içtikleri tespit edilmiştir. İşyerinde sigara içen kişi sayısı arttıkça sigara içme oranı da artmaktadır.

Sonuç : Çıraklardaki sigara içme oranı oldukça yüksek olup, arkadaşların ve işyerinde sigara içenlerin bu durumda önemli rolü olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Prevalans, Sigara içme

Sağlığa ilişkin riskli davranışlar içerisinde en yaygın olanı sigaradır. Sigara içiminin; akciğer başta olmak üzere birçok kanser türleri, koroner kalp hastalığı, kronik bronşit, amfizem ve bacak damarlarının hastalıkları gibi birçok hastalığa ya da düşük doğum ağırlığı gibi durumlara neden olduğu bilinmektedir. Dünya Sağlık Örgütünün son projeksiyonlarına göre Dünya'da her yıl sigara

Abstract

Purpose : The objective of this study was to determine smoking habits among apprentices and to learn their opinions about smoking.

Material and Method : The study was carried out on 381 students attending an apprenticeship school by using a self-administered questionnaire including knowledge, attitudes and habits on smoking.

Result : The mean age of the apprentice was 17.1 years (84.9 % males, 15.1 % females). Eighty-four point nine percent had tried smoking once while prevalence of regular smoking (min. 1 cigarette/day) was 38.6 %. Average age of starting to smoke was 12.6 years. The most frequent reasons for trying to smoke were curiosity and having friends who smoked. Regular smoking rate increased with age and it was significantly higher in boys. Smoking was related to having a mother who smoked and to having friends who smoked. There was a positive correlation between the number of persons who smoked and the percentage of regular smoking at a workplace with a statistical significance.

Conclusion : We found a high proportion of smokers among apprentices. It was determined that friends and workers who smoke play an important role on this condition.

Key Words : Prevalence, Smoking

nedeniyle ölenlerin sayısı dört milyona ulaşmıştır, 2030 yılında bu rakamın 10 milyona çıkacağı tahmin edilmektedir (1). Düzenli olarak sigara içen tüm insanların % 50'sinin ölümü sigara nedeniyle olacaktır (2). Özellikle gelişmiş ülkeler, bir taraftan sigara içenlerin azaltılmasına yönelik organize programlar yürütürken, diğer taraftan da sigaraya yeni başlamayı önlemeye çalışmaktadırlar. Çeşitli çalışmalarda, sigaraya başlama yaşı olarak 18'in altı bulunmaktadır, bazen bu durum çocukluktan gençliğe ilk adımın atıldığı 12-13 yaşlara kadar inebilmektedir (3,4). Öte yandan, sigaraya başlamada arkadaş çevresinin ve ortamın da çok önemli bir rol oynadığı bilinmektedir (5,6,7,8). Bu

Erciyes Üniversitesi Tıp Fakültesi 38039 KAYSERİ
Halk Sağlığı. Y.Doç.Dr.¹, Araş.Gör.Dr.², Prof.Dr.⁴,
Halil Bayraktar Sağlık Hizmetleri MYO. Uzman³

çalışmada da, bir işyerinde çalışan ve aynı zamanda çıraklık okulunda eğitim görmekte olan çocuk ve gençlerin sigara alışkanlıklarının ve sigarayla ilgili düşüncelerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

GEREÇ VE YÖNTEM

Çalışma Kayseri Ayşe Baldöktü Çıraklık Eğitim Merkezinde öğrenim gören 381 öğrencide 2001 yılı Şubat ayı içerisinde yapıldı. Okulda yaklaşık 4000 çırak eğitim görmekte olup, öğrencilerin % 20'sinin sigara içeceği tahminiyle, % 5 sapma ve % 95 güven aralığında çalışmaya alınması gereken kişi sayısı 232 olarak hesaplandı. 1/10 sistemik örnekleme ile 400 çırağın çalışmaya alınması planlandı, 381'ine ulaşıldı. Çırakların sigarayla ilgili bilgi ve tutumlarını, sigara içenlerin ise bu davranışlarıyla ilgili çeşitli özelliklerini kapsayan bir anket formu araştırmacıların denetiminde öğrenciler tarafından dolduruldu. Her gün sürekli olarak en az bir sigara içenler düzenli içici olarak kabul edildi. Toplanan veriler Epi Info 5 programında değerlendirildi, istatistiksel analizlerde Ki kare ve Student t testleri kullanıldı.

BULGULAR

Çırakların yaş ortalamaları 17.1 ± 1.3 , ortalama çalışma süreleri 3.81 ± 1.9 yıl olup, yaş grupları ve cinsiyetleri Tablo I'de gösterilmiştir.

Araştırmaya alınan çırakların tanımlayıcı bazı özellikleri Tablo II'de verilmiştir.

Araştırma kapsamındaki çırakların % 39.4'ü bugüne kadar sigarayı hiç denemediğini ifade ederken, % 38.6'sı düzenli olarak, % 21.9'u da arada sırada sigara içtiğini belirtmişlerdir. Sigara içenlerin deneme nedenlerinin en önemlileri Tablo III'de verilmiştir.

Sigara içmeye başlama yaşı ortalaması 12.6 ± 2.9 olarak bulundu (erkeklerde 12.4 ± 3.0 , kızlarda 14.2 ± 2.2 ; $t = 3.529$, $p < 0.01$). Düzenli sigara içme durumunun çırakların çeşitli özelliklerine göre dağılımı Tablo IV'de gösterilmiştir.

Sigara içme oranı, abisi sigara içenlerde % 49.2'ye, ablası sigara içenlerde ise % 53.6'ya yükselmektedir.

Çırakların % 87.6'sı sigaranın zararlı olduğunu kabul ederken (Sigara içenlerde % 84.9, sigara içmeyenlerde % 89.2; $\chi^2=4.034$, $p > 0.05$), % 7.7'si bu konuda bir fikri olmadığını, % 4.8'i ise zararının olmadığını ifade etmişlerdir. Sigara içen kişilerin yanındaki içmeyenlere de zarar verebileceğini ifade edenlerin oranı % 73.1, zarar vermeyeceğini düşünenlerin oranı % 17.6'dır, çırakların % 9.3'ünün ise bu konuda herhangi bir fikri yoktur. Yanındakine zararının olmayacağını düşünenlerin oranı sigara içenlerde % 23.8'e yükselmektedir ($\chi^2=8.710$, $p < 0.05$).

Çevresinde sigara içen birisinden rahatsız olanların oranı % 56.7'dir, bu oran sigara içenlerde % 23.4 iken, sigara içmeyenlerde ise % 76.8'e yükselmektedir ($\chi^2=102.094$, $p < 0.01$). Kapalı yerlerde sigara içilebileceğini düşünen çırakların oranı ise % 18.1 olarak bulunmuştur. Sigara içenlerin % 27.3'ü bu düşüncedeyken, içmeyenlerde bu oran % 12.4'dür ($\chi^2=13.149$, $p < 0.01$).

İleriki dönemlerde sigarayı içmeyi düşünenlerin oranı % 22.1'dir, çırakların % 51.6'sı ileride sigara içmeyeceğini ifade ederken, % 26.3'ünün henüz bu konuda bir düşüncesi yoktur. Halihazırda düzenli sigara içicisi olanların % 45.5'i sigara içmeye devam edeceklerini belirtirken, % 21.7'si önümüzdeki dönemlerde sigara içmeyeceğini ifade etmiştir, halen hiç sigara içmeyen ya da arasıra içenlerde bu oranlar sırasıyla % 7.7 ve % 70.0'dır ($\chi^2=100.901$, $p < 0.01$).

Düzenli sigara içenlerin % 87.8'i sigarayı satın alarak temin etmektedir, bu durum cinslere ya da yaş gruplarına göre değişmemektedir. Arasıra içenlerin ise % 45.3'ü sigarayı arkadaşlarından edinmektedir. Yine sigara içenlerin % 72.9'u sigarayı pahalı bulduklarını ifade etmişlerdir, bu oran içmeyenlere göre anlamlı şekilde yüksektir.

Tablo I. Çırakların yaş grupları ve cinslere göre dağılımı

Yaş grupları	Cinsiyet				Toplam	
	Erkek		Kız		Sayı	%
	Sayı	%	Sayı	%		
13-15	22	71.0	9	29.0	31	100.0
16-18	256	84.8	46	15.2	302	100.0
19-22	47	94.0	3	6.0	50	100.0
Toplam	325	84.9	58	15.1	383	100.0

Tablo II. Çırakların bazı tanımlayıcı özelliklerine göre dağılımı

Özellik	Sayı	%
<u>Oturduğu yer</u>		
Ailesinin yanı	336	87.7
Yurt	26	6.8
Arkadaşı ile / diğer	21	5.5
<u>Annenin eğitimi</u>		
Okuryazar değil + okuryazar	94	24.5
İlkokul	240	62.7
Ortaokul ve üzeri	49	12.8
<u>Babanın eğitimi</u>		
Okuryazar değil + okuryazar	33	8.6
İlkokul	239	62.4
Ortaokul ve üzeri	111	29.0
<u>Aile ve çevrede sigara içen</u>		
Babası	248	64.8
Annesi	48	12.5
Abisi	120	31.3
Ablası	28	7.3
En yakın arkadaşı	138	36.0
Arkadaşlarının çoğu	197	51.4

Tablo IV. Çırakların bazı özelliklerine göre düzenli sigara içme durumu

	Sigara İçme Durumu						χ^2	p
	Düzenli içiyor		İçmiyor ya da arasıra içiyor		Toplam			
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%		
Toplam	148	38.6	235	61.4	383	100.0		
Cinsiyet								
Erkek	133	40.9	192	59.1	325	100.0	$\chi^2=4.709$	P<0.05
Kız	15	25.9	43	74.1	58	100.0		
Yaş Grubu								
13-15	7	22.6	24	77.4	31	100.0	$\chi^2=15.505$	P<0.01
16-18	110	36.4	192	63.6	302	100.0		
19-22	31	62.0	19	38.0	50	100.0		
Oturduğu yer								
Ailesinin yanı	129	38.4	207	61.6	336	100.0	$\chi^2=2.360$	p>0.05
Yurt	8	30.8	18	69.2	26	100.0		
Arkadaşı ile / diğer	11	52.4	10	47.6	21	100.0		
Annenin eğitimi								
Okuryazar değil + okuryazar	42	44.7	52	55.3	94	100.0	$\chi^2=4.506$	p>0.05
İlkokul	83	34.6	157	65.4	240	100.0		
Ortaokul ve üzeri	23	46.9	26	53.1	49	100.0		
Babanın eğitimi								
Okuryazar değil + okuryazar	11	33.3	22	66.7	33	100.0	$\chi^2=2.818$	p>0.05
İlkokul	87	36.4	152	63.6	239	100.0		
Ortaokul ve üzeri	50	45.0	61	55.0	111	100.0		
Babanın sigara içmesi								
İçiyor	106	42.7	142	57.3	248	100.0	$\chi^2=1.374$	p>0.05
İçmiyor	34	35.8	61	64.2	95	100.0		
Annenin sigara içmesi								
İçiyor	27	56.3	21	43.7	48	100.0	$\chi^2=4.784$	P<0.05
İçmiyor	92	39.1	143	60.9	235	100.0		
En yakın arkadaşı								
İçiyor	69	50.0	69	50.0	138	100.0	$\chi^2=10.518$	P<0.01
İçmiyor	62	32.3	130	67.7	192	100.0		
Arkadaşlarının çoğu								
İçiyor	111	56.3	86	43.7	197	100.0	$\chi^2=42.056$	P<0.01
İçmiyor	31	21.4	114	78.6	145	100.0		
İşyerinde sigara içen								
Yok	3	12.5	21	87.5	24	100.0	$\chi^2=30.760$	P<0.01
1 kişi	15	18.3	67	81.7	82	100.0		
2-3 kişi	57	43.2	75	56.8	132	100.0		
En az 4 kişi	73	50.3	72	49.7	145	100.0		

Tablo III. Sigara deneme nedenleri

Neden (n = 232)	Sayı	%
Merak	200	86.2
Arkadaşlarının içmesi	107	46.1
Gösteriş	53	22.8
TV ve reklamlara özenme	39	16.8
Aileden birilerinin içmesi	28	12.1
Büyüdüğünü ispatlama	23	9.9

TARTIŞMA

Önlenebilir ölüm nedenlerinin en önde geleni olan sigaranın gençler arasında kullanımı giderek arttığı gözlenmektedir. Örneğin Avrupa ve Kuzey Amerika'daki 20 endüstrileşmiş ülkede, hergün düzenli sigara içen 15 yaşındaki gençlerin oranı, 1994'de % 12 iken, dört yıl sonra, 1998 yılında % 16'ya yükselmiştir, en yüksek sigara içiminin olduğu Macaristan'da bu oran erkeklerde % 29, kızlarda % 20'dir (9). Ülkemizde genellikle okul çocuklarında yapılan çeşitli çalışmalarda düzenli sigara içme prevalansı, ortaokul çocuklarında % 5.2 ile % 9.3 (4,10) arasında, lise öğrencilerinde ise % 16.7 ile % 24.1 arasında (4,8,11) bulunmuştur. Çalışmamızda % 38.9 olarak bulunan sürekli sigara içme oranı, ülkemizde yapılan bu çalışmalara göre oldukça yüksektir. Slovakya'da lise dengi okullarda yapılan bir çalışmada da en yüksek sigara içme oranı çıraklık okulunun öğrencilerinde saptanmıştır (12). Bu durum, çırakların, okula giden yaşlılarından daha fazla sigara içtiğini göstermektedir. Gerek işyerlerinin okul ortamına göre sigara içme bakımından daha serbest olması, gerekse okullarda okuyan çocuklara göre hem sosyal bakımdan daha düşük ortamlardan gelmeleri hem de az da olsa ekonomik bağımsızlıklarının olması bunun sebepleri olabilir. Sebep her ne olursa olsun, arasına içtiğini belirten % 22.2 oranındaki çırağın da ilavesiyle bulunan toplam % 61.1 gibi çok yüksek oranda sigara içilmesi, bu grubun üzerinde dikkatle durmayı gerektirmektedir.

Çocuk yaşlarda sigara içmeye başlamayı,

ebeveynlerin ya da arkadaşların model olmasının başlatılabileceği açıktır. Çocuk, etrafında ya da televizyonda gördüğü ve etkilendiği kişilerin davranışlarını göstermek isteyecek ve fırsatını bulduğunda bunu denemeye kalkışabilecektir. Nitekim çırakların % 86.2 gibi büyük çoğunluğunun ilk denemesinin merak ettiğiinden olması, yarıya yakınının da arkadaşları içtiğinden dolayı sigarayı denediğini belirtmesi bunun bir göstergesidir.

Sigara içen erkeklerin kızlardan daha fazla bulunması, ülkemizde yapılan birçok çalışma ile uyumludur (7,8,10,13), ancak cinsler arasında fark bulunamayan çalışmalar da vardır (11,14,15). Sigara alışkanlığı genel olarak erişkin erkeklerde kadınlardan daha fazlayken (3), özellikle gelişmiş ülkelerin genç kızları, son yıllarda erkekler kadar ya da daha fazla sigara içmeye başlamaktadırlar (5,9,16,17). Çalışmamızda kızlarda bulunan % 24.1'lik düzenli içici oranı da (% 25.9'luk arasına içme de gözönüne alındığında) dikkat çekicidir.

Yaş ilerledikçe, beklenildiği gibi sigara kullanma oranı da yükselmekte ve 19 yaş üzeri grupta % 62.0'a (erkek % 66.7, kız % 33.3) ulaşmaktadır. Bu oran, erişkin nüfusun alındığı çalışmaların bile üzerindedir. Örneğin ülke çapında 1988 yılında yapılan bir çalışmada 15 yaş üzerinde sigara içme oranı % 43.6 olarak (erkek % 62.8, kadın % 24.3) bulunmuştur (4). Çalışmamızdaki 19 yaş üzeri grubun % 93.7'sinin erkek olmasının ve erkeklerde daha çok sigara içilmesinin bu sonuçta önemli rol oynayacağı düşünülse bile, erkek çıraklarda da ülke genelinde tüm erişkin yaşların alındığı çalışmada erkeklerde bulunan % 62.8 oranıyla benzer oranda sigara içimi olduğu görülmektedir. Öte yandan, 13-15 yaş grubunun % 22.6'sının düzenli sigara içmesi de düşündürücüdür. Ankara'da yapılan bir çalışmada, yaş ortalaması 13.7 olan ortaöğrenim öğrencilerinde bu oranın % 3.5 (18), yine ortaokul 3. sınıfta yapılan diğer iki çalışmada da % 5.2 (4) ve % 9.3 (10) olarak bulunması, çalışmamızda bulunan oranın yüksekliğini göstermektedir.

Düzenli sigara içen çırakların oranı; anne ve babanın eğitimine ve babanın sigara içmesi

durumuna göre değişmezken, annesi sigara içenlerde, en yakın arkadaşı sigara içenlerde ve arkadaşlarının çoğu sigara içenlerde anlamlı olarak yüksek bulunmuştur. Yine işyerinde sigara içen kişi sayısı arttıkça, sigara içenlerin oranının da arttığı gözlenmektedir. Özellikle arkadaş çevresinin sigara içmede çok etkili olduğu görülmektedir. Yapılan birçok çalışmada da sigaraya başlamada arkadaşların rolü ortaya konulmaktadır (5,7,10,19). Ebeveynlerin sigara içmesinin çocuğu da özendirceği ya da en azından sigara içilmemesine yönelik verecekleri eğitimleri ve önerileri boşa çıkaracağı aşıkardır. Çalışmamızda anneleri sigara içen çırakların daha fazla oranda sigara içmeleri bunu desteklemektedir. Çocukların ve gençlerin sigaraya başlamasında özellikle annelerinden etkilendiği çeşitli çalışmalarda ortaya konmuştur (12,19). Buna rağmen, babaların sigara içmelerinden etkilenmemeleri de, arkadaşların sigaraya başlamada ebeveynlerden daha önemli olduğunu düşündürmektedir. Nitekim, çırakların yarıya yakını sigarayı ilk denemesinde arkadaşlarının içmesinin etkili olduğunu belirtirken, aile büyüklerinden etkilenecek sigarayı denediğini ifade edenlerin oranı sadece % 12.1'dir. Çalışmamızda yer alan çırakların ablası ya da abisi olanların tümünün sayısı bilinmediği için istatistiksel değerlendirme yapılamamasına rağmen, abisi sigara içen çıraklarda sigara içme oranının % 49.2'ye, ablası sigara içenlerde ise % 53.6'ya yükselmesi, kardeşlerin de bu davranışı etkilediğini göstermektedir. Benzer bazı çalışmalarda da kardeş etkisi ortaya çıkarılmıştır (5,15,19)

Sigara içen çırakların da, içmeyenler kadar yüksek oranda sigaranın zararlı olduğunu belirtmeleri ve yarısından fazlasının ileride sigara içmeyi bırakacağını ya da en azından içmeye devam etme konusunda kararsız olduğunu ifade etmeleri sevindiricidir ve aynı zamanda eğitimlerle onlara yardımcı olmanın gerekliliğine işaret etmektedir. Diğer taraftan, halen sigara içmeyen ancak ileride içmeyi düşündüğünü ifade eden % 7.7 ile başlama konusunda kararsız olan % 22.3 oranındaki çırakların bu eğitimlerden en çok yararlanacak kesim olacakları da şüphesizdir

Çırakların büyük çoğunluğunun sigarayı para vererek satın aldığı tespit edilmiştir. Bu durum, küçük miktarlarda da olsa ekonomik bağımsızlıklarının sonucudur. Ancak, burada daha düşündürücü olan durum, 18 yaşın altındakilere sigara satılması yasak olmasına rağmen, her yaş grubundaki çocukların bu işlemi yapabmesidir. Öte yandan, düzenli sigara içenlerin sigara ücretlerini yüksek bulmaları, yine de bütçelerinin zorlandığını ve sigaranın daha pahalılaşması durumunda almakta zorlanabileceklerini düşündürmektedir.

Çalışmamızda, işyerlerindeki geleceğin işçi ve ustaları olacak çırakların, çok yüksek oranda sigara alışkanlıkları olduğu tespit edilmiş olup; ebeveynlerin, büyük kardeşlerin ve örnek alınabilecek pozisyondaki öğretmen ya da işyerindeki ustaların sigarayı özendirici biçimde davranmalarına dikkat etmelerinin, çocuk ve gençlerde sigaranın merakını uyandıracak basın ya da TV programlarına ve reklam ya da sponsorluğa kısıtlama getirilmesinin, 18 yaşın altındakilere satışlarda kesin denetimler ve yaptırımlar getirilmesinin, sigara ücretlerinin vergi vb. ile caydırıcı fiyatlara getirilmesinin ve tabii ki bıkmadan usanmadan yapılacak eğitim programlarının, bu ölüm aracı ile mücadelede önemli mesafeler almamızı sağlayabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

1. World Health Organization. Combating the tobacco epidemic. World Health Report 1999. Geneva: World Health Organization; 1999:6579.
2. Dünya Sağlık Örgütü. Sağlık 21. (Çev.Ed.: Öztürk Y, Günay O.). Erciyes Üniversitesi Yayınları No : 126. Kayseri 2000. s 96.
3. T.C. Sağlık Bakanlığı Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı. Dünya Sağlık Raporu 1998: Genel Direktör'ün Raporu. (Çev. Ed : Metin B, Akın A, Güngör İ). Ankara 1998. s 93.
4. Aşut Ö. Hekim ve sigara. Türk Tabipleri Birliği Yayınları.1993, s 48.

5. Alvarez Gutierrez FJ, Vellisco Garcia A, Calderon Osuna E et al. School-age smoking in the province of Seville. Epidemiology and influence of personal and social environment (smoking prevention campaign, 1998-1999). Arch Bronconeumol 2000;36(3):118-123.
6. Pascual Lledo JF, Viejo Banuelos JL, Gallo Marin F, de Abajo Cucurull C, Pueyo Bastida A. Smoking in schools. A cross-sectional epidemiologic study of a population of 4,281 school children. Arch Bronconeumol 1996;32(2):69-75.
7. Oymak FS, Gülmez İ, Çetinkaya F, Demir R, Özemi M. Kayseri'de kolej öğrencilerinde sigara içme alışkanlığı. Erciyes Tıp Dergisi 1998, 20 (3) : 214-219.
8. Okan N, Şıvka S, Resmi Ş, Şıvka N. Lise öğrencilerinde içki ve sigara kullanımı. III. Halk Sağlığı Günleri "Gençlerin Sağlık Sorunları". Erciyes Üniversitesi Yayınları No : 46. Kayseri 1993.s 111.
9. UNICEF. More teens smoking in industrialized countries. The Progress of Nations 2000. New York : UNICEF ;2000 : 31.
10. Uğur Ö, Şenol V, Çetinkaya F, Naçar M. Kayseri İlinde Ortaokul son sınıf öğrencilerinde sigara içme davranışı ve risk faktörleri. Sigara ve Sağlık Ulusal Kongresi program ve özet kitabı. İstanbul 1999. s 28.
11. Türkistanlı E. Lise son sınıf öğrencilerinde sigara içme prevalansı. III. Halk Sağlığı Günleri "Gençlerin Sağlık Sorunları". Erciyes Üniversitesi Yayınları No : 46. Kayseri 1993. s 359.
12. Baska T, Ballova M, Mad'ar R, Straka S. Epidemiology of smoking habit in adolescents. Suggestions for prevention. Cent Eur J Public Health 1999;7(1):31-34.
13. Demirhan H, Bostancı M, Zencir M et al. Smoking status among secondary and high school students in centre of Tavas city Denizli. International Public Health Congress Abstracts. İstanbul, 2000. p 143.
14. Gschwend P, Steffen T, Rey-Riek S, Uchtenhagen A. Tobacco prevention in apprentices--evaluation of a general practice project "not smoking is cool!". Gesundheitswesen 2000;62(5):282-288.
15. Ağrıdağ G, Alpaslan N, Karaömerlioğlu Ö, Apan E. Karataş'taki Adölesanlarda Sigara içmeyi denemede ailenin etkisi. III. Halk Sağlığı Günleri "Gençlerin Sağlık Sorunları". Erciyes Üniversitesi Yayınları No : 46. Kayseri 1993. ss 112-116.
16. Due EP, Holstein BE. Smoking among 11-15 year-old adolescents, 1984-1994. Ugeskr Laeger 1997;159(8):1090-1093.
17. Holmen TL, Barrett-Connor E, Holmen J, Bjermer L. Health problems in teenage daily smokers versus nonsmokers, Norway, 1995-1997: the Nord-Trondelag Health Study. Am J Epidemiol 2000;151(2):148-55.
18. Bilir N, Doğan BG, Yıldız AN. Smoking behaviour and attitudes. Hacettepe Halk Sağlığı Vakfı Yayın No : 8. Ankara 1997. s 16.
19. Agudo Trigueros A, Garrich Aumatell T, Heras Fortuny D, Porras Cano D, Sanchez Garcia A. Smoking habits, exposure to environmental tobacco smoke, and respiratory symptoms in schoolchildren aged 14-15 years in Terrassa (Barcelona). c Sanit 2000;14(1):23-30.